

ÖZBEK ALFABESİ ÜZERİNE

DR. SUZAN TOKATLI

Eski Türkçe döneminden sonra Uygur-Kıpçak ve daha sonra Oğuz-Kıpçak Türkçesi tesiriyle inkişaf etmeye başlayan yaşayan Türk Lehçelerinin bir grubu da Karluk-Uygur grubudur. Karluk grubuna dahil olan lehçeler Karahanlılar devrinde garbî ve şarkî Hun grubu lehçeleri ile Tacik ve İran dillerinin tesiri altında inkişaf etmeye başlar (10. ve 13.yy'da). Bu devirde Karluk Türkçesi, Uygurca tesiri altındadır. Ancak Uygur Türkçesiyle Türkologlar Karluk Grubu'ndaki lehçeleri Özbek-Uygur lehçelerine dahil eder. Bunun da anlamı Uygurlarla Karlukların aynı dönemde Türk Dünyası sahasına çıkması ve birer müstakil lehçeye sahip oldukları anlamına gelir. Hâlbuki, Karluklar ortaya çıkana kadar, Uygurların kendi devletleri (8. yy.) ve yazılmış bir sürü eserleri olmuştur. Uygur Türkçesi, bu şekilde Karluk Türkçesine hem kelime hem de gramer bakımından birçok yönden tesir etmiştir. Tabî ki bugünkü Uygur Türkçesi eski Uygur Türkçesinden birçok yönden ayrılır.

Karluklar uzun süre Çinlilerin tesirinde kalmışlardır. Hatta, Göktürlere karşı yapılan savaşlarda Çin tarafını tutmuşlardır. Uygur hükümlerliği zamanında Karlukların Çinlilere tâbi oldukları tarihî belgelerden anlaşılmaktadır. Talas savaşından sonra (751) Karluklar Çin tesirinden, esaretinden kurtulmuş olurlar. Bu savaş aslında İslam Âlemi ile Çinlilerin savaşı idi. Çinliler bu savaşta mağlup oldular. Garbî Göktürk Hanlığı'ndan el çektiler. Karluklar daha sonraları Uygurlardan ayrılarak kendi hanlıklarını kurmaya başladılar ve Balasagun yakınındaki Karaordu'yu merkez seçtiler. Karahanlılar Devleti'nin adı da buradan gelmiştir.

Karahanlılar Devleti'nin teşkilât sisteminde, Karluklar önemli yer tutarlardı. Ancak 12. yy.'da büyüklerine karşı giriştikleri ayaklanma sonucu Harezmi hükümdarı Alaeddin tarafından mağlubiyete uğratıldılar. 13. yy.'da tamamen Moğolların esaretine girdiler.

Moğol hükümdarlığı zamanında kurulan güçlü devletin dili Eski Özbek Türkçesiydi. Karluklar, Şeybani Han'ın hâkimiyeti ele geçirmesinden sonra daha da inkişaf eder ve geniş bir sahaya yayılarak kendilerine Özbek adını verir-

ler. Özbek diye adlandırılan bu grubun içinde Moğollar, Hunlar, Sakmasketler, Oğuz ve Kıpçaklar da vardı. 15. yy.'dan sonra bunlara Çağatay ismi verilmiştir. Böylece 11.yy.-15.yy. arasında Özbek Türkçesi gelişmeye ve bugünkü özelliklerini kazanmaya başlar. Moğol istilâsından sonra muhtelif yerlere, Orta Asya'dan Çin merkezine kadar dağılan Uygurların çok az kısmı Karluk kabilelerine benzer bir şekilde yaşamaktaydı. Eski Uygurlar 14.-15. yy.'dan sonra tarih sahnesinden çekilmeye başladılar. Sovyetler'de ve Çin'de yaşayan eski Uygurlarla ilgili kabileler (Kargarlık, Turpanlı, Yegenlik, Aksuluk vb.) Uygur ismiyle tanınmaya başladılar (1921). Karahanlılar devrinde Hanlığın tek resmî dili yoktu. Bu dil Türk Hakaniye Türkçesi diye bilinirdi. Bu dili Oğuz, Karluk, Uygur, Kıpçak lehçelerinin birbirine çok yakın olan hususiyetleri teşkil ediyordu. Bunların içinde daha gelişmiş olan Uygur ve henüz gelişmesini tamamlamayan Oğuz lehçesiydi (Kaşgarlı Mahmud). Buna göre Karahanlılar devrinde ortaya çıkan eserlere ve onların dilini eski Karluk eserleri ve Karluk Türkçesi saymamız mümkün değil. Bu eserler günümüz Özbek Türkçesinin eski eserleridir. Ancak bununla birlikte, Oğuz ve Uygurların kısmen de Kıpçakların belirli payının olduğunu unutmamak gerek. Eğer Harezmi, Çağatay lehçesinde yazılan eserler Özbek Türkçesine şamil edilebilirse, Uygur-Karluk devrinin özelliklerini taşıyan eserler de müşterek eserler sayılmalıdır.

Bu devrin müşterek eserlerinden *Divanü Lugati't-Türk*, *Kutadgu Bilig*, *Atebetü'l-Hakayık*, *Divan-ı Hikmet* (Anonim), *Tefsir*, *Rabguzi Kıyasu'l-Enbiya*.

14.yy. başında Özbek edebî dili inkişafını tamamlamıştır. Ancak diyalektler arasında çok büyük farklar göze çarpmaktadır. Bu dönemde yazılan eserler ise, Harezmi *Muhabbet-Name*, Kutb *Hüsrev ü Şirin*, *Baburname*, *Rahatü'l-Kulub*, *Nehcü'l-Feradis*, Ali *Kıssa-ı Yusuf*, Seyfi Sarayı *Gülistan* vb.'dir.

Özbeklerin çok eski bir yazı gelenekleri vardır. Yüzyıllar boyu Runik Türk alfabesi, eski Uygur alfabesi ve 8. yüzyıldan itibaren 1930'a kadar Arap alfabesini kullanmışlardır. Zaman içinde Arap alfabesi birkaç değişikliğe uğramıştır. En geniş kapsamlısı 1923'te Buhara'da toplanan Orta Asya Özbekler İmlâ Konferansında yapılan yeni imlâ.değişikliğidir. Burada 25 işaretten oluşan ve okumayı kolaylaştıran bir alfabe kabul edilmiştir. 1920 başlarında Arap harfleri yerine Lâtin harflerini kabul etme tartışmaları başlamıştır. Bu tartışmalar sonucu

1929'da Lâtin harfleri kabul edilmiştir. Lâtin harflerine dayalı Özbek Alfabeti 34 harften oluşuyordu ve bu alfabede 9 ünlü için ayrı işaretler kullanılmıştır. Yeni imlâ sisteminin bazı problemlerini çözmek üzere 1934'te Taşkent'te toplanan Özbek İmlâ Konferans Grubu Lâtin harflerine ikinci bir alfabe öneriyordu. Bu alfabede ünlü sayısı 6'ya, toplam işaret sayısı 30'a düşüyordu. Henüz bu değiştirme tartışmaları sürerken, 1940 Mayıs ayında, Sovyetler Birliği Özbekistan Cumhuriyeti Yüksek Kurulu Lâtin harfli alfabeği Kiril esaslı alfabeği değiştirme kararı almıştır. Kiril alfabetesinin kusursuz olmadığı ortadaydı. Arapça kelimelerdeki ayın ve hemze kesme ile gösteriliyordu:

معلوم ma'lum, تائیر te'sir gibi.

1965'de kesme işareti kelime ortasında Ь , b işaretleriyle gösterilmeye başlanmış, kelime sonunda ise imlâdan atılmıştır:

نافع nafi, شئی şey gibi.

Bugünkü Özbek alfabe ve yazısını geliştirmek amacıyla 1969'da toplanan delegeler yalnızca Özbek alfabetesini geliştirme meselesiyle kalmayıp (eski) Sovyetlerdeki bütün Türklerin aynı alfabeği kullanmasını istemişlerdir.

Bugün bu istek, bütün Türk dünyasının beklemekte olduğu ve kaçınılması mümkün olmayan elzem bir ihtiyaçtır. Tabii ki, alfabe birliği ile ancak problemin cüz'î bir yanı giderilmiş olabilir; ancak önemli çözüm, tek bir edebî dilin teessüs etmesidir. Bu edebî dil Türkiye Türkçesidir. Lehçeler, ağızlar yine kendi yollarına devam etsinler, ama Türk dünyasının bir ucundaki Türk, öbür uçtaki Türkün yazdığını anlamalı ve meramını yine aynı dille (edebî dil) anlatmalıdır.

Yazımıza, *Uzbek-English Dictionary*'den aldığımız Özbek Alfabetesinin (Arap, Lâtin ve Kiril) tablosunu sunmakla son veriyoruz.

Arabic script		Latin script				Cyrillic script	Phonemes
1865-1923	1923-1930	1930-1934	1934-1940		1940-	(in I.P.A.)	
1	2	3	4		5	6	
ا	آه	Ə ə	A a	Ә ә	А а	a / æ	
ب	ب	B b	B b	Б б	Б б	b	
و	ؤ	V v	V v	В в	В в	w/v	
گ	گ	G g	G g	Г г	Г г	g	
د	د	D d	D d	Д д	Д д	d	
-	-	E e	E e	Е е	Е е	ε	
-	-	jo	jo	Ё ё	Ё ё	d/o	
ژ	ژ	Z z	Z z	Ж ж	Ж ж	ʒ	
چ	چ	Ç ç	Ç ç	Ж ж	Ж ж	dʒ	
ز	ز	Z z	Z z	З з	З з	z	
ذ	ذ	Z z	Z z	З з	З з	z	
ض	ض	Z z	Z z	З з	З з	z	
ظ	ظ	Z z	Z z	З з	З з	z	
ا	ئ	I i	I i	И и	И и	i	
ا	ئ	b	I i	И и	И и	i	
ي	ي	J j	J j	Й й	Й й	j	

Arabic script		Latin script				Cyrillic script	Phonemes
1865-1923	1923-1930	1930-1934	1934-1940		1940-	(in I.P.A.)	
1	2	3	4		5	6	
كك	كك	K k	K k	K k	К к	k	
ل	ل	L l	L l	L l	Л л	l	
م	م	M m	M m	M m	М м	m	
ن	ن	N n	N n	N n	Н н	n	
و او	لو	O o	O o	O o	О о	o	
أنا	نا	A a	A a	A a	О о	o	
ب	ب	P p	P p	P p	П п	p	
ر	ر	R r	R r	R r	Р р	r	
س	س	S s	S s	S s	С с	s	
ث	س	S s	S s	S s	С с	s	
ص	س	S s	S s	S s	С с	s	
ت	ت	T t	T t	T t	Т т	t	
ط	ت	T t	T t	T t	Т т	t	
اوأ	لو	U u	U u	U u	У у	u	
اوأ	لو	Y y	U u	U u	У у	y	
ف	ف	F f	F f	F f	Ф ф	f	
خ	خ	X x	X x	X x	Х х	x	

Arabic script		Latin script				Cyrillic script		Phonemes
1865-1923	1923-1930	1930-1934	1934-1940		1940-	(in I.P.A.)		
1	2	3	4		5	6		
-	-	-	-	-	-	Ц	ц	ts
ج	ج	C	c	C	c	Ч	ч	tʃ
ش	ش	Ş	ş	Ş	ş	Щ	щ	ʃ
ع	ع	,	,	,	,	Ъ		ɹ
ء	ء	,	,	,	,	,		ɹ
-	-	-	-	-	-	б		-
اير	اير	e	e	e	e	Э		ɛ
-	-	ju,	jy	ju	ju	Ю ю		u / y
-	-	-	-	-	-	Я я		a / æ
او و	ئو	O	o	O	o	ӱ	ӱ	o
او و	ئو	Ө	ө	Ө	ө	ӱ	ӱ	œ
ق	ق	Q	q	Q	q	К	к	q
غ	غ	Q	q	Q	q	Ғ	Ғ	ɣ
ه	ه	H	h	H	h	Х	х	h
ح	ح	H	h	H	h	Х	х	h
ك ك	ك ك	Ŋ	ŋ	Ŋ	ŋ	Ң	Ң	ŋ

KAYNAKLAR

Ercilasun, Ahmet Bican, *Örnekleriyle Bugünkü Türk Alfabeleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları,

Nu: 281, 2.baskı, Ankara 1989.

Uzbek Sovyet Ensiklopediyası, 1. Cilt, Taşkent 1979.

Waterson, Natalie, *Uzbek-English Dictionary*, Oxford University Press, 1980.

Zeynelov, Ferhad, *Türkologiyanın Esasları*, Bakû 1981.